

1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ ΣΤΗ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕ ΤΑ ΓΕΙΤΟΝΙΚΑ ΤΗΣ ΚΡΑΤΗ (ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ, ΣΕΡΒΙΑ)*

1.1 Εισαγωγικά

Η Κοινωνία των Εθνών, η οποία αποτέλεσε ένα νεωτερισμό για τις διεθνείς σχέσεις των πρώτων χρόνων της μεσοπολεμικής περιόδου, ιδρύθηκε την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, οι νικήτριες του πολέμου, συνδυάζοντας τις απόψεις του Αμερικανού Προέδρου Wilson, τις οποίες είχε διατυπώσει στο περίφημο διάγγελμά του της 8ης Ιανουαρίου 1918, και τις προτάσεις Βρετανικών παραγόντων, κατήρτισαν στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων το Σύμφωνο της Κοινωνίας των Εθνών.

Ο σκοπός του καινούργιου Διεθνούς Οργανισμού, βάσει του προοιμίου του Συμφώνου του, ήταν «η προώθηση της διεθνούς συνεργασίας και η επίτευξη της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας.¹ Το καθήκον με το οποίο η διεθνής κοινότητα επιφόρτισε την Κοινωνία των Εθνών ήταν βαρύ και επίπονο: όφειλε να ανανεώσει τον κόσμο, προσφέροντάς του τάξη και ασφάλεια στηριζόμενη στο δίκαιο².

Οι πιά πάνω σκοποί της Κοινωνίας των Εθνών ήταν πολύ δύσκολο να επιτευχθούν, αν λάβει κανείς υπόψη τις κοσμοϊστορικές αλλαγές που ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε επιφέρει σε πολλές εκφάνσεις της ζωής των κρατών. Για το λόγο αυτό οι Μεγάλες Δυνάμεις εμπνεύστηκαν και έλαβαν καινούργια μέτρα, τα οποία υπό τη μορφή καθεστώτων περιοριστικών της

* Η μελέτη δημοσιεύτηκε στο: *Διεθνείς Οργανισμοί και Ελληνική Δημόσια Διοίκηση*, τ. Β΄, Πάντειο Πανεπιστήμιο - Κέντρο Ευρωπαϊκών Υποθέσεων, Φεβρουάριος 1994, σ. 141-161. Ορισμένα, περιορισμένα, τμήματα της μελέτης πρωτοδημοσιεύονται στο βιβλίο της συγγραφέως: *Μειονότητες στα Βαλκάνια. Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994.

κυριαρχίας των κρατών στα οποία επιβλήθηκαν, θα βοηθούσαν, κατά τους ιδρυτές της Κοινωνίας των Εθνών, στο έργο της. Ορισμένα από τα καθεστώτα αυτά ήταν περισσότερο απαραίτητα από άλλα. Για παράδειγμα το καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων ήταν απόλυτα αναγκαίο.

Το πρόβλημα των μειονοτήτων είχε ανακύψει έντονο μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου³. Διάφοροι παράγοντες είχαν επιδράσει στην αναζωπύρωσή του: η δημιουργία νέων κρατών, στα εδάφη των οποίων διαβιούσαν μειονότητες, οι ανακατατάξεις εδαφών, οι οποίες σημειώθηκαν μετά τον Πόλεμο, επακόλουθο των οποίων ήταν ομάδες μειονοτήτων να υπαχθούν υπό την κυριαρχία κρατών, όπου μεγάλο μέρος του πληθυσμού είχε διαφορετική γλωσσική, φυλετική ή θρησκευτική προέλευση⁴.

Το μειονοτικό είχε προσλάβει οικουμενικές διαστάσεις τόσο πριν, όσο και μετά το Μεγάλο Πόλεμο. Μετά από αυτόν η διεθνής κοινότητα λαμβάνει ειδικά μέτρα που σκοπό έχουν να προασπίσουν τα δικαιώματα των μειονοτήτων και να καθορίσουν τις υποχρεώσεις του κράτους απέναντι σ'αυτές και στην κοινωνία των κρατών. Τα ειδικά μέτρα αποτυπώνονται στο σύνολο των όρων οι οποίοι περιέχονται στις «Συνθήκες των Μειονοτήτων». Συνθήκες Μειονοτήτων θεωρήθηκαν και αποκλήθηκαν όσες υπογράφηκαν στα πλαίσια της Συνδιασκέψεως των Παρισίων και ορισμένες διατάξεις τους, το περιεχόμενο των οποίων αφορούσε στη ρύθμιση του προβλήματος των μειονοτήτων. Οι συγκεκριμένοι αυτοί όροι περιλήφθηκαν σε ειδικά τμήματα των Συνθηκών Ειρήνης του 1919-1920, με τις οποίες τερματίστηκε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, σε κεφάλαια τα οποία καταχωρήθηκαν σε διάφορες συνθήκες, σε γενικές και ειδικές δηλώσεις. Όλα αυτά τα κεφάλαια, οι Συνθήκες, οι δηλώσεις τέθηκαν υπό την εγγύηση της Κοινωνίας των Εθνών.⁵ Με τον τρόπο αυτό γεννήθηκε ένα καινούργιο σύστημα μειονοτικής προστασίας στις διεθνείς σχέσεις της μεσοπολεμικής περιόδου, η οποία τότε άρχισε.

Το σύστημα μειονοτικής προστασίας ήταν τελείως διάφορο από εκείνο που είχε αναπτυχθεί στο παρελθόν και ίσχυε εθιμικά. Στο παλαιό σύστημα μειονοτικής προστασίας το σπουδαιότερο ρόλο έπαιζαν οι Μεγάλες Δυνάμεις οι οποίες αποτελούσαν συμβαλλόμενα μέρη σε πολυμερείς, συνήθως, συνθήκες τις οποίες υπέγραφαν και οριζόνταν εγγυήτριες των διατάξεων εκείνων που αφορούσαν στην προστασία των μειονοτήτων. Οι Δυνάμεις όμως ξέφυγαν πάμπολλες φορές από τον πραγματικό τους ρόλο και ερμηνεύοντας τις ρήτρες εγγυήσεως σύμφωνα με τα πολιτικά, ή και οικονομικά τους, συμφέροντα επενέβησαν είτε

ατομικά είτε συλλογικά στα κράτη όπου υπήρχαν μειονότητες.⁶ Η απουσία ενός διεθνούς οργάνου, έργο του οποίου θα ήταν η απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος μειονοτικής προστασίας και το οποίο θα συνιστούσε εμπόδιο στην επεμβατική πολιτική των Δυνάμεων, είχε γίνει αισθητή από την εποχή της Συνδιασκέψεως της Κωνσταντινουπόλεως (Δεκέμβριος 1876)⁷.

Αυτό το συγκεκριμένο ρόλο, το ρόλο του διεθνούς οργάνου που σκοπό του θα είχε τη διασφάλιση του καινούργιου συστήματος μειονοτικής προστασίας, ανέλαβε η Κοινωνία των Εθνών. Και ήταν η πλέον κατάλληλη γι' αυτό το ρόλο, μια και οι διατάξεις περί μειονοτήτων τέθηκαν υπό την εγγύησή της. Η εγγύηση αυτή είχε χαρακτήρα δισπύδοστο: αντικείμενό της ήταν αφ' ενός η διατήρηση του νομικού καθεστώτος, που είχε επιβληθεί στα κράτη από τις Συνθήκες Μειονοτήτων, αφ' ετέρου η εξασφάλιση της εφαρμογής των όρων των συγκεκριμένων Συνθηκών. Το Συμβούλιο όμως και το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης ήταν «τα δύο όργανα της Κοινωνίας των Εθνών τα οποία ήταν επιφορτισμένα με την πρακτική εκτέλεση των εγγυήσεων της Κοινωνίας»⁸.

Οποιαδήποτε υπόθεση παραβίασεως των όρων των μειονοτικών συνθηκών έπρεπε, για να φτάσει σ' αυτά τα δύο όργανα, να ακολουθήσει μια σταδιακή διαδικασία. Η διαδικασία αυτή, πρέπει να σημειωθεί, δεν προσδιοριζόταν από τις Συνθήκες Μειονοτήτων, αλλά πήγαζε, συν τω χρόνω, από τις αποφάσεις του συμβουλίου και την πρακτική της Συνελεύσεως. Το Συμβούλιο ασχολούνταν με την υπόθεση μόνο μετά από αίτηση. Εάν η υπόθεση δεν μπορούσε να διευθετηθεί σύμφωνα με τα πιο πάνω, τότε το Συμβούλιο είχε τη δυνατότητα να απευθυνθεί προς το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης και να ζητήσει τη γνώμη του η οποία ήταν συμβουλευτική.⁹ Η υποχρεωτική αρμοδιότητα του Δικαστηρίου της Χάγης στη ρύθμιση των μειονοτικών διαφορών πήγαζε από ένα συγκεκριμένο άρθρο, συνήθως ακροτελεύτιο, το οποίο περιλαμβάνονταν σε όλες τις Συνθήκες Μειονοτήτων¹⁰.

ΑΣ σημειωθεί ότι το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης ήταν το τελευταίο όργανο στο οποίο μπορούσε να φτάσει μια μειονοτική διαφορά. Για το λόγο αυτό μόνο στις περιπτώσεις όπου η «πολιτική λύση» της διαφοράς αποτύγχανε και η φιλική της διευθέτηση φαινόταν ανέφικτη, ήταν δυνατή η «επίσημη επέμβαση» του Συμβουλίου ώστε να δοθεί «νομική λύση» στο πρόβλημα. Αυτή η τελευταία λύση επιτυγχανόταν με τη «Δικαστική Απόφαση» του Δικαστηρίου της Χάγης¹¹.

1.2. Η Κοινωνία των Εθνών και οι μειονοτικές δεσμεύσεις των Βαλκανικών κρατών

Η Κοινωνία των Εθνών επιβάλλει και στα Βαλκανικά κράτη μειονοτικές υποχρεώσεις με μια σειρά από Συνθήκες, βάσει των διατάξεων των οποίων αναλαμβάνουν να προστατεύσουν τις μειονότητες που διαμένουν στα εδάφη τους. Τα συμβατικά αυτά κείμενα είναι τα ακόλουθα:

α) Συνθήκη Ειρήνης του Νεϊγύ της 27ης Νοεμβρίου 1919 με το Δ' μέρος της οποίας επιβλήθηκαν υποχρεώσεις στη Βουλγαρία για όλες τις μειονότητες που κατοικούσαν στα εδάφη της.

β) Σύμβαση του Νεϊγύ, η οποία υπογράφηκε την ίδια μέρα με την πύ πάνω συνθήκη και προέβλεπε την αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων.

γ) Ειδική Σύμβαση των Σεβρών της 10ης Αυγούστου 1920, οι όροι της οποίας αναφέρονταν αποκλειστικά στον τρόπο με τον οποίο η Ελλάδα θα προστάτευε τις γλωσσικές, φυλετικές, θρησκευτικές μειονότητες. Η Σύμβαση αυτή έμεινε σε ισχύ και μετά τη Λωζάννη.

δ) Η ελληνοτουρκική Σύμβαση της 30ης Ιανουαρίου 1923, η οποία υπογράφηκε στα πλαίσια της Συνδιασκέψεως της Λωζάννης και προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή ορισμένων ελληνοτουρκικών πληθυσμών.

ε) Η Αλβανία, στις 2 Οκτωβρίου 1921, υπέβαλε μονομερή δήλωση στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, βάσει της οποίας αναλάμβανε την υποχρέωση να προστατεύει όλες τις μειονότητες που κατοικούσαν στο έδαφός της.

ζ) Η Σερβία υποχρεώνεται να προστατεύει τις μειονότητες, οι οποίες κατοικούν στα εδάφη της βάσει συγκεκριμένων διατάξεων της Συνθήκης Ειρήνης του Αγίου Γερμανού, της 10ης Σεπτεμβρίου 1919.

η) Η Ρουμανία δεσμεύεται για τις πολυάριθμες μειονότητες οι οποίες διαβιούν στα εδάφη της από τους όρους της Συνθήκης Ειρήνης των Παρισίων της 9ης Δεκεμβρίου 1919.¹²

Η Ελλάδα, όπως και όλα τα Βαλκανικά κράτη, δεσμεύεται απέναντι στην Κοινωνία των Εθνών με τις προαναφερόμενες Συνθήκες οι οποίες

την αφορούν. Δεσμεύεται να σέβεται τις διατάξεις τους προστατεύοντας τις μειονότητες οι οποίες κατοικούσαν στα εδάφη της και νά τηρεί απέναντι στα άλλα κράτη στάση τέτοια η οποία δεν θα έρχεται σε αντίθεση με τις διεθνείς της υποχρεώσεις.

Εξάλλου ολόκληρη η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, μετά κυρίως τη Λωζάννη, είναι προσαρμοσμένη στο πνεύμα και το γράμμα του Οργανισμού της Γενεύης. Συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων κρατών, τα οποία προσχωρούν στην Κοινωνία των Εθνών, όχι από γνήσιο «άλτρουισμό», για να βοηθήσει στο έργο της, αλλά επειδή θεωρεί ότι τα συμφέροντά της στον τομέα της εξωτερικής της πολιτικής και κατ' επέκταση και της εσωτερικής της θα εξυπηρετηθούν αποτελεσματικότερα από μια στενή συνεργασία με το νεοϊδρυθέντα Οργανισμό της Γενεύης¹³.

Στον τομέα των μειονοτικών διαφορών της με τα άλλα Βαλκανικά κράτη θα αντιμετωπίσει δυσχέρειες σε διάφορες φάσεις του μεσοπολέμου. Η Κοινωνία των Εθνών θα βοηθήσει την Ελλάδα, ορισμένες φορές, έχοντας ως γνώμονα τη μη διατάραξη της ειρήνης στην πολυτάραχη περιοχή της Χερσονήσου του Αίμου, αλλά και της παγκόσμιας ειρήνης.

Ο παρεμβατισμός και ο ρόλος της Κοινωνίας των Εθνών στο Βαλκανικό χώρο, θετικός ή αρνητικός, θα φανεί ξεκάθαρα σε δύο περιπτώσεις, άμεσα αναφερόμενες στο μειονοτικό πρόβλημα : στην υπόθεση του πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ και σ' εκείνη των σχολείων της ελληνικής μειονότητας της Βορείου Ηπείρου.

2. Η ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΕΛΛΑΔΑΣ-ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ-ΣΕΡ- ΒΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΛΑΒΟΦΩΝΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

2.1. Ιστορικά

Παρά την υπογραφή των συμβατικών κειμένων, τα οποία προαναφέρθηκαν, το μειονοτικό πρόβλημα που απασχολούσε τα Βαλκανικά κράτη από τον περασμένο αιώνα δεν υποχώρησε. Οι λόγοι αυτού του γεγονότος πρέπει να αναζητηθούν στη μη έγκαιρη εφαρμογή των διατάξεων περί μειονοτήτων, η οποία είχε ως επακόλουθο να συνεχίζονται οι προστριβές και οι συγκρούσεις ανάμεσα στα άτομα που ανήκαν στις μειονότητες και να επαναλαμβάνονται τα συνοριακά επεισόδια. Οι λόγοι πρέπει να αναζητηθούν ακόμα στην αντίθεση των ενδιαφερομένων κυβερνήσεων. Επιπλέον μετά τον πόλεμο ορισμένα Βαλκανικά κράτη - Σερβία, Βουλγαρία - συμπλέκουν το θέμα των μειονοτήτων με άλλες διεκδικήσεις οικονομικής φύσεως και εδαφικής επεκτάσεως¹⁴.

Ενας άλλος λόγος που επέδρασε την περίοδο εκείνη και ιδιαίτερα στα 1922-1924 στη μη επίλυση του μειονοτικού προβλήματος, αλλά αντίθετα στη δημιουργία εξαιτίας αυτού ορισμένων μικροσυμπλοκών, ήταν η Μικρασιατική καταστροφή και το ρεύμα των προσφύγων που έφτασε μετά από αυτή και εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα. Επιπλέον πολλοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία.¹⁵ Η πυκνότητα του πληθυσμού στην περιοχή και το ίδιο το κράτος με τις παροχές που τους πρόσφερε, εφαρμόζοντας την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, τους οδήγησαν στη Βόρειο Ελλάδα.

Παράλληλα τα συνοριακά επεισόδια συνεχίζονταν στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα και πολλά από αυτά υποκινούνταν από την Ε.Μ.Ε.Ο. (Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση). Η κατάσταση αυτή όπως και η μη εφαρμογή των συμβατικών υποχρεώσεων, η οποία οφειλόταν σε απραξία ή αδιαφορία των ενδιαφερομένων κυβερνήσεων, επέτρεψαν την επιβολή καινούργιων μειονοτικών ρυθμίσεων. Η Κοινωνία των Εθνών, ένα χρόνο σχεδόν πριν από το φθινόπωρο του 1924, έχει πάρει τη συγκατάθεση της βουλγαρικής και της ελληνικής κυβέρνησης. Τώρα επιβάλλει στα δύο κράτη νέες διεθνείς μειονοτικές υποχρεώσεις με τη συνομολόγηση των πρωτοκόλλων Πολίτη-Καλφώφ¹⁶.

2.2. Η Κοινωνία των Εθνών και το πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ

Με τα πρωτόκολλα αυτά, τα οποία υπογράφηκαν στις 29 Σεπτεμβρίου 1924 στα πλαίσια των εργασιών της Ε΄ Συνελεύσεως της Κοινωνίας των Εθνών, καθιερώνεται ένας καινούργιος μηχανισμός μειονοτικής προστασίας. Το περιεχόμενό τους αφορά, στη Σύμβαση του Νείγυ και στο Δ΄ μέρος της ομώνυμης Συνθήκης Ειρήνης καθώς και την περί μειονοτήτων Σύμβαση των Σεβρών, η οποία ίσχυσε μετά τη Λωζάννη και θεωρήθηκε αναπόσπαστο τμήμα της.

Τα πρωτόκολλα, αντί να αποτελέσουν ένα θετικό βήμα στην επίλυση του μειονοτικού προβλήματος που απασχολούσε τις δύο χώρες, περιέπλεξαν την κατάσταση. Η Βουλγαρία θεώρησε τα πρωτόκολλα ως ευκαιρία για να αποτρέψει τη μετανάστευση της μειονότητας, που διεκδικούσε, από τη Μακεδονία και τη Θράκη και με τον τρόπο αυτό να προσπαθήσει την εφαρμογή των αυτονομιστικών και επεκτατικών της σχεδίων σ' εκείνες τις περιοχές. Η Σερβία θεώρησε πως με το πρωτόκολλο που υπέγραψε η Ελλάδα η σλαβόφωνη μειονότητα της Μακεδονίας αναγνωριζόταν ως βουλγαρική. Υποστήριξε ότι οι Σλαβόφωνοι που κατοικούσαν στην Ελλάδα θα ενθαρρύνονταν από τη συμμετοχή ξένων στη Μικτή Επιτροπή και θα επωφελούνταν για να διεκδικήσουν δικαιώματα βουλγαρικής μειονότητας. Ταυτόχρονα η σερβική κυβέρνηση Πάσιτς προχώρησε στην καταγγελία της ελληνοσερβικής Συνθήκης Αμυντικής Συμμαχίας του 1913, ενέργεια η οποία έπληξε καιρία τη διεθνή θέση της Ελλάδας καταδικάζοντάς την σε μια ολοκληρωτική διπλωματική απομόνωση.

Η υπογραφή των πρωτοκόλλων Πολίτη-Καλφώφ της 29ης Σεπτεμβρίου 1924 δεν επέλυσε το μειονοτικό πρόβλημα το οποίο απασχολούσε την Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Η θέση που πήραν τα άμεσα ενδιαφερόμενα κράτη, η Βουλγαρία και η Σερβία, απέναντι στο πρωτόκολλο οδήγησε στη δημιουργία ενός ζητήματος πολιτικού και νομικού, το οποίο απασχόλησε την ελληνική εξωτερική πολιτική για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου αναγκάστηκε να συζητήσει με την Κοινωνία των Εθνών, ώστε να εξευρεθεί ένας ικανοποιητικός τρόπος επιλύσεως του προβλήματος. Παράλληλα προσπαθούσε να διευθετήσει και τις σχέσεις της με τη Σερβία οι οποίες είχαν οδηγηθεί σε αδιέξοδο, λόγω της καταγγελίας της Συμμαχίας του 1913.

Οι ελληνοσερβικές επαφές που σημειώθηκαν την περίοδο εκείνη δεν κατέληξαν σε κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα, γιατί έπρεπε πρώτα να ρυθμιστεί το ζήτημα του πρωτοκόλλου, το οποίο είχε άμεση σχέση με την ελληνοσερβική αντιδικία. Αντίθετα οι διπλωματικές διαπραγματεύσεις που διεξήχθησαν μεταξύ Ελλήνων και ιθυνότων της Κοινωνίας των Εθνών οδήγησαν σε συγκεκριμένες αποφάσεις βάσει των οποίων θα επιτυγχανόταν η διευθέτηση του ζητήματος του πρωτοκόλλου.

Παρά τη διάθεση της ελληνικής κυβέρνησεως για τροποποίηση των διατάξεων του πρωτοκόλλου οι διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν οδήγησαν τους αρμόδιους παράγοντες της Κοινωνίας των Εθνών και τους αντιπροσώπους της ελληνικής κυβερνήσεως στο συμπέρασμα ότι το πρωτόκολλο δεν έπρεπε να εφαρμοστεί. Μετά από αυτό, μεθοδεύτηκε ο τρόπος βάσει του οποίου θα επιτυγχανόταν η ακύρωση της διεθνούς πράξεως της 29ης Σεπτεμβρίου 1924. Με το αιτιολογικό της υποβολής του στη βουλγαρική βουλή αποφασίστηκε, μετά από υπόδειξη του Βενιζέλου, η ελληνική κυβέρνηση να εισαγάγει το πρωτόκολλο που είχε υπογράψει στην Εθνοσυνέλευση, όπου θα απορριπτόταν. Στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων καθορίστηκε και η διαδικασία που θα ακολουθούσε η ελληνική κυβέρνηση, μετά την αρνητική απόφαση της Εθνοσυνελεύσεως, για να πετύχει την ανάκληση της υπογραφής του πρωτοκόλλου από το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών.

Αφού καθορίστηκαν όλες οι λεπτομέρειες της διαδικασίας ακυρώσεως της διεθνούς πράξεως της 29ης Σεπτεμβρίου, το ζήτημα συζητήθηκε στην ελληνική Εθνοσυνέλευση, όπου αναπτύχθηκαν αντιφατικές γνώμες ως προς την ισχύ και την εφαρμογή της.

Μετά την απορριπτική απόφαση της Εθνοσυνελεύσεως η οποία, όπως ήταν επόμενο, προκάλεσε την αντίδραση της Βουλγαρίας, η ελληνική κυβέρνηση επιδόθηκε σε ορισμένες διπλωματικές ενέργειες αποτέλεσμα των οποίων ήταν η υπόθεση του πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ να συζητηθεί στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών στις 14 Μαρτίου 1925. Σημαντικός ήταν ο λόγος του Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος μεταξύ άλλων τόνισε ότι το πρωτόκολλο ήταν «νεκρό από την στιγμήν της υπογραφής του» και επέρριψε ευθύνες στο Νικόλαο Πολίτη.

Σύμφωνα με όσα αναπτύχθηκαν στο Συμβούλιο από το σερ Όστεν Τσάμπερλεν, τον Άγγλο υπουργό Εξωτερικών, ο οποίος είχε οριστεί εισηγητής της υποθέσεως, ο Γενικός Γραμματέας του Οργανισμού της Γενεύης Έρικ Ντράμοντ απηύθυνε, στις 2 Απριλίου, προς την ελληνική κυβέρνηση ένα ερωτηματολόγιο σχετικό με τον τρόπο που η Ελλάδα θα προστάτευε τις μειονότητες οι οποίες κατοικούσαν στα εδάφη της. Συγκεκριμένα :

α) Ποια μέτρα είχε πάρει η ελληνική κυβέρνηση από την εποχή που υπογράφηκε το πρωτόκολλο (29 Σεπτεμβρίου 1924) ως την άνοιξη του 1925, όταν η Κοινωνία των Εθνών υπέβαλε στην Ελλάδα το ερωτηματολόγιο, το σχετικό με την πρακτική εφαρμογή των όρων που περιείχονταν στη Συνθήκη Μειονοτήτων,

β) Ποιο θα ήταν το πρόγραμμα δράσεως της ελληνικής κυβερνήσεως σε περίπτωση που δε θα γινόταν δυνατό να τεθούν πλήρως σε ισχύ οι όροι της Συνθήκης Μειονοτήτων,

γ) Ποιες ήταν, κατά τη γνώμη της ελληνικής κυβερνήσεως, οι ανάγκες της σλαβόφωνης μειονότητας στον τομέα της δημοσίας εκπαίδευσέως και ποιιά ειδικά μέτρα υιοθέτησε η Ελλάδα ή είχε σκοπό να υιοθετήσει για να ικανοποιήσει αυτές τις ανάγκες.

Η σύνταξη του κειμένου όπου περιεχόταν η απάντηση της ελληνικής κυβερνήσεως στο ανωτέρω ερωτηματολόγιο δε δημιούργησε ιδιαίτερες δυσχέρειες σ'αυτήν και επιδόθηκε στην Κοινωνία των Εθνών στις 29 Μαΐου 1925. Στο έγγραφο εκείνο η ελληνική κυβέρνηση :

α) εξηγούσε τους λόγους οι οποίοι δεν της είχαν επιτρέψει να προβεί στην εκτέλεση των όρων της Ειδικής Συμβάσεως των Σεβρών περί μειονοτήτων της 10ης Αυγούστου 1920,

β) ανέφερε ότι η εφαρμογή ορισμένων νομοθετικών μέτρων που είχαν ληφθεί από την Ελλάδα, πριν από τον Αύγουστο του 1920, ως προς την προστασία των μειονοτήτων είχε αποβεί θετική για τις μειονότητες που

διαβιούσαν στα εδάφη της και σκεφτόταν να διορίσει ειδικό διδακτικό προσωπικό για τη διδασκαλία της γλώσσας την οποία μιλούσαν οι μειονότητες,

γ) ανέφερε ότι αν και τα προβλήματα της μειονότητας που διεκδικούσε η Σερβία δε διέφεραν από εκείνα των άλλων μειονοτήτων της Μακεδονίας, η Ελλάδα σκεφτόταν να προωθήσει τη λειτουργία ενός σχολείου, ώστε η διδασκαλία να γίνεται στη γλώσσα αυτής της μειονότητας. Παράλληλα η ελληνική κυβέρνηση υποσχόταν πως θα εφαρμόσει τη Συνθήκη μειονοτήτων και τα σχετικά νομοθετικά μέτρα για όλες τις μειονότητες, οι οποίες κατοικούσαν στο ελληνικό έδαφος.

Όταν επιδόθηκε το έγγραφο της ελληνικής απαντήσεως στην Κοινωνία των Εθνών, πολλοί από τους αρμόδιους παράγοντες του Διεθνούς Οργανισμού διατύπωσαν σοβαρές αντιρρήσεις για το περιεχόμενό του, το οποίο κατά τη γνώμη τους περιείχε πολλές γενικότητες. Αλλά η παρέμβαση της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας, όπως και η στάση της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Βελιγράδι, η οποία αρνήθηκε να υπογράψει με τη Σερβία ειδικό πρωτόκολλο για τις μειονότητες της Μακεδονίας που διεκδικούσε η Σερβία, διευκόλυναν την ελληνική υπόθεση, η οποία συζητήθηκε στη συνεδρίαση του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών, της 10ης Ιουνίου 1925. Στη διάρκεια της συνεδριάσεως εκείνης το Συμβούλιο συμφώνησε, μετά από πρόταση του Τσάμπερλεν, με τις εξηγήσεις τις οποίες η κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου έδινε προς αυτό, ως προς την προστασία των μειονοτήτων που κατοικούσαν στα ελληνικά εδάφη. Η συμφωνία αυτή σήμαινε στην ουσία πως το Συμβούλιο δεχόταν την ανάκληση της υπογραφής της Ελλάδας ως προς το πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ της 29ης Σεπτεμβρίου 1924.

2.3. Μετά το 1925

Μετά τον τερματισμό των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου (2 Ιουνίου 1925), η Σερβία επανήλθε επανειλημμένα στο θέμα των μειονοτήτων που εκκρεμούσε, σύμφωνα με την άποψή της, στις σχέσεις της με την Ελλάδα. Το φθινόπωρο του 1925 ο Αντίτς, τμηματάρχης του σερβικού υπουργείου των Εξωτερικών σε συνομιλία που είχε στο Βελιγράδι με τον Eric Colban, Διευθυντή του τμήματος μειονοτήτων της Κοινωνίας των Εθνών, του γνωστοποίησε ότι η σερβική κυβέρνηση είχε την

πρόθεση να ζητήσει από την κυβέρνηση της Ελλάδας να επαναληφθούν οι διαπραγματεύσεις για σύναψη συμμαχίας. Τον πληροφόρησε ακόμα ότι οι δύο κυβερνήσεις έπρεπε να προβούν σε ταυτόσημες δηλώσεις προς το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, όπου θα καθορίζονταν οι λεπτομέρειες της εφαρμογής των Συμβάσεων των σχετικών με την προστασία της ολαβόφωνης μειονότητας στην Ελλάδα και της ελληνικής μειονότητας στη Σερβία, όπως ακριβώς είχε συμβεί με το πρωτόκολλο που είχε ακυρωθεί. Η ελληνική κυβέρνηση όμως μετά τον αγώνα που είχε διεξάγει για την ακύρωση του πρωτοκόλλου και μετά την υποχρέωση την οποία είχε αναλάβει απέναντι στην Κοινωνία των Εθνών, το Μάρτιο του 1925, για την προστασία όλων των μειονοτήτων που κατοικούσαν στα εδάφη της δεν ήταν διατεθειμένη να δεχτεί δεσμεύσεις για κανένα γειτονικό κράτος¹⁷.

Ως προς τη Βουλγαρία, αυτή αρκέστηκε στη διαβεβαίωση της ελληνικής κυβερνήσεως προς το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, σύμφωνα με την οποία όλες οι μειονότητες που κατοικούσαν στο ελληνικό έδαφος θα προστατεύονταν βάσει των όρων της Ειδικής Συμβάσεως των Σερβών περί μειονοτήτων, της 10ης Αυγούστου 1920.

Οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις διαταράσσονται όμως εξαιτίας του επεισοδίου στο Πετρίτσι, τον Οκτώβριο του 1925. Αρκετοί είναι εκείνοι οι οποίοι θεωρούν το γεγονός ως προέκταση της στάσεως που η ελληνική κυβέρνηση είχε τηρήσει απέναντι στο πρωτόκολλο. Η Ελλάδα τιμωρείται για το συμβάν από την Κοινωνία των Εθνών.

Ως προς τις μεταξύ τους μειονοτικές διαφορές, Ελλάδα και Βουλγαρία, δεν επανέρχονται παρά μόνο στη διάρκεια των τυπικά ανεπίσημων Βαλκανικών Διασκέψεων των ετών 1930-1933, επάνοδος η οποία οφείλεται στις αξιώσεις της Βουλγαρίας για έξοδό της στο Αιγαίο¹⁸. Οι σχέσεις τους σ'όλο αυτό το χρονικό διάστημα, 1925-1933, χαρακτηρίζονταν από τις οικονομικές τους διαφορές, οι οποίες πήγαζαν από την εφαρμογή της ελληνοβουλγαρικής Συμβάσεως του 1919. Η προσπάθεια η οποία θα επιχειρηθεί το 1927 με την υπογραφή της Συμφωνίας Καφαντάρη-Μολώφ στη Γενεύη (9 Δεκεμβρίου 1927), το περιεχόμενο της οποίας αποβλέπει στη ρύθμιση των οικονομικών διαφορών των δύο κρατών, δε θα αποδώσει καρπούς σε ικανοποιητικό επίπεδο¹⁹. Στη διευθέτηση των οικονομικών διαφορών των δύο κρατών υπεισέρχεται πολλές φορές η Κοινωνία των Εθνών, εφόσον για πολλούς λόγους θεωρείτο αρμόδια.

3. ΟΙ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΕΛΛΑΔΑΣ - ΑΛΒΑΝΙΑΣ

3.1. Ιστορικά

Στην ιστορία του Βορειοηπειρωτικού ζητήματος, η οποία ξεκινά με την ίδρυση του αλβανικού κράτους, τον Ιούλιο του 1913, και την ένταξη σ' αυτό (πρωτόκολλο Φλωρεντίας 17/12/1913) του εδαφικού τμήματος που η διπλωματία αποκάλεσε Βόρειο Ηπειρο, είναι αρκετοί οι διεθνείς τίτλοι με τους οποίους έχουν αναγνωριστεί τα ελληνικά δίκαια στην περιοχή.

Το πρωτόκολλο της Κέρκυρας το οποίο διαπραγματεύεται η αυτόνομη κυβέρνηση της Βορείου Ηπείρου με τους εκπροσώπους της Διεθνούς Επιτροπής Ελέγχου υπογράφεται το Μάιο του 1914 και συνιστά τον πρώτο διεθνή τίτλο βάσει του οποίου αναγνωρίζονται τα απαράγραπτα δικαιώματα, εκπαιδευτικά - θρησκευτικά - γλωσσικά, της ελληνικής μειονότητας της Βορείου Ηπείρου. Το πρωτόκολλο της Κατεσίτσας του Μαΐου 1920 ανανεώνει τα οριζόμενα από εκείνο της Κέρκυρας. Τέλος βάσει της Διακοινώσεως της Συνδιασκέψεως των Παρισίων της 14ης Ιανουαρίου 1920, το Αργυρόκαστρο και η Κορυτσά θα παραχωρούνταν στην Ελλάδα.

Εν τούτοις η εξέλιξη της διεθνούς καταστάσεως και τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων τα σχετικά με την περιοχή οδηγούν στο να παραμείνουν τα πιό πάνω εδάφη στο αλβανικό κράτος και η Ελλάδα εξαναγκάζεται να απομακρυνθεί από την ιδέα της προσαρτήσεως της Βορείου Ηπείρου.

Ετσι από τις αρχές σχεδόν της μεσοπολεμικής περιόδου και συγκεκριμένα από το 1921 και εξής οι ελληνοαλβανικές σχέσεις χαρακτηρί-

ζονται από τις μειονοτικές διαφορές των δύο κρατών. Το βορειοηπειρωτικό το οποίο απασχόλησε την ελληνική εξωτερική πολιτική επί οκτώ χρόνια έχει υποχωρήσει ως εδαφική διεκδίκηση μετά το 1921²⁰. Ο λόγος πρέπει να αναζητηθεί, κυρίως, στις σχέσεις των δύο κρατών με την Ιταλία. Η Ελλάδα επιθυμούσε αγαθές σχέσεις, η Αλβανία ήταν πολιτικά και οικονομικά εξαρτημένη από τη μεγάλη αυτή μεσογειακή δύναμη και η εξωτερική της πολιτική σε πολλά θέματα κατευθυνόμενη.

Τα Τίρανα θα δημιουργήσουν θέμα στην Ελλάδα για την αποζημίωση που οφείλει στους υπηκόους τους από την απαλλοτρίωση κτημάτων τους στη Μακεδονία και την Ήπειρο. Θα δημιουργήσουν θέμα και με τους Τσάμηδες²¹. Το Σεπτέμβριο του 1925 η αλβανική κυβέρνηση προχωρεί σε διάβημα προς την Κοινωνία των Εθνών πληροφορώντας την ότι οι αντιπρόσωποι της Μικτής Επιτροπής, η οποία επέβλεπε την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών, θέλησαν να ανταλλάξουν 5.000 Αλβανούς που κατοικούσαν στην περιοχή της Τσαμουριάς, στην Ήπειρο, με 5.000 Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως οι οποίοι, ως σημειωθεί, είχαν εξαιρεθεί από την ανταλλαγή. Η αλβανική κυβέρνηση απευθύνεται στην Κοινωνία των Εθνών και ζητά από το Γενικό Γραμματέα να εγγράψει το θέμα προς συζήτηση στην ημερήσια διάταξη του Συμβουλίου. Η αλβανική κοινή γνώμη είχε ξεσηκωθεί, έτσι δήλωνε η κυβέρνησή της στην Κοινωνία των Εθνών και απαιτούσε αντίποινα για τους ελληνόφωνους της Αλβανίας²².

Η Αλβανία του Ζώγου αρνείται το 1932 στην Ιταλία να προχωρήσει στο σχηματισμό μιας αλβανοϊταλικής τελωνειακής ενώσεως και συνάπτει με την Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία εμπορικές συμφωνίες. Η προσπάθεια της να απεξαρτηθεί από την Ιταλία την οδηγεί, το 1933, στο κλείσιμο των ιταλικών σχολείων που λειτουργούν σε αλβανικές πόλεις και τα οποία περιλαμβάνονται στα ιδιωτικά σχολεία που καταργεί με συνταγματική τροποποίηση, η οποία πλήττει και τα σχολεία της ελληνικής μειονότητας. Οι κινήσεις όμως αυτές της αλβανικής πολιτικής ηγεσίας είναι σπασμωδικές και τον επόμενο χρόνο η Ιταλία θα επανέλθει με μεγαλύτερες απαιτήσεις²³. Εν τούτοις το ζήτημα του κλεισίματος των σχολείων της ελληνικής μειονότητας θα φτάσει στην Κοινωνία των Εθνών.

3.2. Η Αλβανική μειονοτική πολιτική και η Ελληνική μειονότητα ως το 1933

Η Αλβανία είχε γίνει δεκτή στους κόλπους της Κοινωνίας των Εθνών στις 17 Δεκεμβρίου 1920. Δεσμεύτηκε για τις μειονότητες οι οποίες κατοικούσαν στα εδάφη της με τη δήλωση που ο αντιπρόσωπός της υπέβαλε στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών και έγινε αποδεκτή από αυτό, στις 2 Οκτωβρίου 1921. Η δήλωση αφορούσε «στα δικαιώματα των Μειονοτήτων στην Αλβανία»²⁴.

Η δέσμευση του αλβανικού κράτους απέναντι στην Κοινωνία των Εθνών για τις μειονότητες που κατοικούσαν στο έδαφός του άρχισε με τη Δήλωση της 2ας Οκτωβρίου 1921. Αλλά η αλβανική κυβέρνηση έπρεπε να υποβάλει μια αναφορά στην Κοινωνία των Εθνών σύμφωνα με τα οριζόμενα στην παράγραφο 2 του άρθρου 5 της αλβανικής δηλώσεως. Ενώ το άρθρο μιλούσε για την εκπαίδευση και τη θρησκεία των Αλβανών υπηκόων που ανήκαν σε μειονοτικές ομάδες, η συγκεκριμένη αυτή παράγραφος ανέφερε ότι η αλβανική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη μέσα σε διάστημα έξι μηνών, από τις 2 Οκτωβρίου 1921, να υποβάλει στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών έγγραφο με το οποίο θα παρείχε κάθε δυνατή πληροφορία σχετικά με το «νομικό καθεστώς των θρησκευτικών κοινοτήτων, των εκκλησιών, των μοναστηριών, των σχολείων, των κοινωφελών ιδρυμάτων και εταιρειών, των φυλετικών, θρησκευτικών και γλωσσικών μειονοτήτων [...]»²⁵.

Το Μάιο όμως του 1922 ο Frasherî, ο Αλβανός αντιπρόσωπος στη σύνοδο του Συμβουλίου, δήλωνε ότι η κυβέρνησή του επιθυμούσε να παρουσιάσει στην Κοινωνία των Εθνών το σύνολο των νομοθετικών μέτρων που είχε θεσπίσει για την προστασία των μειονοτήτων²⁶.

Δύο μήνες αργότερα, στις 7 Ιουλίου 1922, ο υπουργός Εξωτερικών της Αλβανίας υπέβαλε στο Γενικό Γραμματέα της Κοινωνίας των Εθνών αναφορά στην οποία εξηγούσε ότι στη μεσημβρινή Αλβανία κατοικούσαν 16.000 αλβανόφωνοι ορθόδοξοι. Ας σημειωθεί ότι δώδεκα χρόνια αργότερα, όταν είχε ανακύψει η ελληνοαλβανική διαφορά εξαιτίας του κλεισίματος των ιδιωτικών σχολείων στην Αλβανία, στα οποία περιλαμβάνονταν και τα σχολεία της ελληνικής μειονότητας, η αλβανική κυβέρνηση παραδεχόταν ότι ο πληθυσμός αυτός ανερχόταν σε 32.270 άτομα²⁷.

Από το 1922 ως το 1924 ανάμεσα στην αλβανική κυβέρνηση και στο

Συμβούλιο κυρίως της Κοινωνίας των Εθνών ανταλλάχτηκαν επιστολές, αναφορές, μια απόφαση του Συμβουλίου, υπομνήματα. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να καθορισθεί επακριβώς η θέση της Αλβανίας απέναντι στις μειονότητες οι οποίες διαβιούσαν στο έδαφός της.

Το υπόμνημα της 14ης Μαΐου 1924 προς το Συμβούλιο ήταν το τελευταίο μετά από το οποίο αυτό δεν επανήλθε στο καθεστώς των μειονοτήτων της Αλβανίας. Ασχολήθηκε ξανά με το θέμα, όταν πια είχαν κλείσει τα κοινοτικά σχολεία στην Αλβανία με την τροποποίηση των άρθρων 206 και 207 του αλβανικού Συντάγματος του 1928.

Θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι στο υπόμνημα του Μαΐου 1924 αναλυόταν ο νόμος της 5 Ιουνίου 1923 στον οποίο οριζόταν για πρώτη φορά η ελευθερία της συνειδήσεως. Η ελευθερία της συνειδήσεως ήταν συνταγματικά κατοχυρωμένη (αρθρ. 93 του Συντάγματος) και αναγνωρισμένη από τα άρθρα 1 και 2 της αλβανικής Δηλώσεως της 2ας Οκτωβρίου 1921, η οποία είχε γίνει αποδεκτή από το αλβανικό κοινοβούλιο και ίσχυε ως νόμος του κράτους. Με το νόμο του 1923 δεν οριζόταν μόνο η ελευθερία της συνειδήσεως αλλά καθοριζόνταν και τα της οργάνωσης των θρησκευτικών κοινοτήτων²⁸.

Αυτό ήταν το νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έπρεπε να κινηθεί η Αλβανική πολιτική ηγεσία για να είναι σύμφωνη προς τις υποχρεώσεις της απέναντι στις μειονότητές της και απέναντι στη διεθνή κοινότητα. Από το 1925 όμως και μετά αρχίζει, εκ μέρους των αλβανικών κυβερνήσεων, μια έντονη προσπάθεια η οποία τείνει, με κάθε τρόπο, στο να επιτύχει την αφομοίωση της ελληνικής μειονότητας. Προς το σκοπό τούτο οι Αλβανοί μετέρχονται διάφορα μέσα, ώστε να καταφέρουν καιρια πλήγματα στα δύο ουσιαστικά στοιχεία τα οποία συνιστούν τους συνεκτικούς κρίκους της διατηρήσεως της εθνικής συνειδήσεως της ελληνικής μειονότητας: την εκπαίδευση και τη θρησκεία²⁹.

Στον τομέα της εκπαιδεύσεως η Αλβανία προχωρεί στη σταδιακή ετήσια κατάργηση των σχολείων της ελληνικής μειονότητας³⁰. Αρκεί να αναφερθεί ότι στην προ των Βαλκανικών πολέμων περίοδο, στην περιοχή της Βορείου Ηπείρου λειτουργούσαν 360 σχολεία και το 1924 ο αριθμός τους έχει κατέβει στα 100³⁰. Το επόμενο σχολικό έτος, 1925-1926, ο αριθμός τους έχει μειωθεί στα 78, με 113 κοινοτικούς δασκάλους της ελληνικής γλώσσας. Έξι χρόνια αργότερα, στη σχολική περίοδο 1932-1933, ο αριθμός των σχολείων δεν ξεπερνά τα 10, οι δε δάσκαλοι τους 11³¹. Το επόμενο σχολικό έτος, 1933-1934, δε θα λειτουργήσει

κανένα μειονοτικό σχολείο, εφόσον το αλβανικό Σύνταγμα ψηφίζεται το 1933.

Σημαντικό είναι το γεγονός ότι η αλβανική κυβέρνηση αναγκάζεται, το καλοκαίρι του 1934, να παραδεχτεί στην Κοινωνία των Εθνών τη μείωση που έχουν υποστεί τα σχολεία της μειονότητας. Τα στοιχεία τα οποία δίνει στον Οργανισμό της Γενεύης δεν είναι ακριβή, εν τούτοις αποδεικνύουν ότι η Αλβανία παραδέχεται την ελάττωση του αριθμού των ιδιωτικών σχολείων τα οποία συντηρούνται από τις μειονότητες. Ταυτόχρονα, φανερώνει τη μη λειτουργία τους κατά το σχολικό έτος 1933-1934³². Αυτό βεβαίως το τελευταίο ήταν υποχρεωμένη να το αναφέρει εφόσον με βάση τα σχετικά άρθρα του Συντάγματός της τα σχολεία αυτά είχαν καταργηθεί.

Εκτός από τα προσκόμματα τα οποία η αλβανική πολιτική ηγεσία είχε παρεμβάλλει στην εκπαιδευτική διαδικασία της μειονότητας, πάμπολλες και συνεχείς υπήρξαν οι ενέργειές της οι οποίες στόχευαν στην εκρίζωση του θρησκευτικού συναισθήματος των ορθόδοξων κατοίκων της οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκαν στην ελληνική μειονότητα.

Η θρησκευτική κακοδιοίκηση του αλβανικού κράτους αρχίζει από το 1923, όταν η κυβέρνησή του προχωρεί στην ψήφιση ειδικού διατάγματος το περιεχόμενο του οποίου αφορά στις θρησκευτικές κοινότητες. Οι διατάξεις του φαίνονταν εναρμονισμένες, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, προς τις διεθνείς του υποχρεώσεις. Εν τούτοις η αλβανική κυβέρνηση δεν επιθυμεί τη διατήρηση του «υπερβολικά νομιμόφρονος» διατάγματος. Γι' αυτό και έξι χρόνια αργότερα, στις 9 Ιουλίου 1929, προβαίνει στην έκδοση καινούργιου Νομοθετικού Διατάγματος το περιεχόμενο του οποίου αφορά στη συγκρότηση θρησκευτικών κοινοτήτων. Το νέο Διάταγμα ανατρέπει καθ'ολοκληρία το άρθρο 5 της αλβανικής Δηλώσεως του 1921. Η αυτονομία των θρησκευτικών κοινοτήτων πηγαίνει στο περιθώριο, τα πολυαιώνια δίκαιά τους, που έχουν αναγνωριστεί και κατοχυρωθεί από το άρθρο 5, αγνοούνται, η ανάμιξη της κυβερνήσεως σε οποιαδήποτε φάση της ζωής των κοινοτήτων γίνεται κατά τρόπο που απάδει προς τις διεθνείς της υποχρεώσεις απέναντι στην Κοινωνία των Εθνών. Σε ορισμένες περιπτώσεις (σχηματισμός θρησκευτικής κοινότητας, διορισμός αρχηγού κοινότητας) η έγκριση του υπουργικού Συμβουλίου και του βασιλιά ή μόνο του βασιλιά θεωρείται απαραίτητη και επιβεβλημένη.

Ακόμα, ο Αρχιεπίσκοπος της αλβανικής ορθόδοξης εκκλησίας, ο οποίος χρίζεται από την κυβέρνηση, τη στιγμή που έχει καθαιρεθεί από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, απευθύνει εγκύκλιο προς τις ορθόδοξες ελληνικές εκκλησίες σύμφωνα με την οποία η λειτουργία πρέπει να γίνεται στην αλβανική γλώσσα και όχι στην ελληνική³³. Η καταπάτηση των δικαιωμάτων τα οποία απέρρεαν από το άρθρο 4 της αλβανικής δηλώσεως είναι προφανής³⁴.

3.3. Τροποποίηση των άρθρων 206 και 207 του αλβανικού Συντάγματος

Η ζωή της μειονότητας της Βορείου Ηπείρου ήταν δύσκολη. Αυτό προκύπτει από την πιο πάνω ανάλυση. Το 1933 όμως η κατάσταση φτάνει στο απροχώρητο. Ο λόγος : η τροποποίηση από την αλβανική κυβέρνηση των άρθρων 206 και 207 του Συντάγματος του 1928.

Το αλβανικό σύνταγμα που είχε ψηφιστεί την 1η Δεκεμβρίου 1928 όριζε ότι δεν υπήρχε επίσημη θρησκεία του κράτους και ότι «η θρησκεία και η πίστη δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για πολιτικούς σκοπούς» (αρθρ.3). Παράλληλα τα άρθρα 206 και 207 μιλούσαν για υποχρεωτικό χαρακτήρα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και τη δωρεάν παροχή της (206), για τη δυνατότητα να ιδρυθούν από αλβανούς υπηκόους και να λειτουργήσουν ιδιωτικά σχολεία. Οι ξένοι μπορούσαν να ιδρύσουν μόνο τεχνικά και γεωργικά σχολεία, οι εκκλησιαστικές αλβανικές κοινότητες είχαν τη δυνατότητα να συστήσουν θρησκευτικά σχολεία ο αριθμός των οποίων, όπως και ο αριθμός των μαθητών, καθοριζόταν από το υπουργικό Συμβούλιο (207)³⁵.

Τα δύο πιο πάνω άρθρα τροποποιήθηκαν από την Εθνική Συνέλευση των Τιράνων το 1933. Η σοβαρότερη τροποποίηση ήταν εκείνη σύμφωνα με την οποία «τα ιδιωτικά σχολεία όλων των κατηγοριών, τα οποία λειτουργούν, θα κλείσουν»³⁶.

Οι παραπάνω ενέργειες της αλβανικής κυβερνήσεως προκαλούν την αντίδραση των ατόμων που ανήκουν στις μειονοτικές ομάδες. Πολλές είναι οι αιτήσεις (rétitions) οι οποίες υποβάλλονται στην Κοινωνία των Εθνών.

3.4. Το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών επιλαμβάνεται της υποθέσεως

Στις αιτήσεις οι οποίες είχαν συνταχτεί από άτομα τα οποία διαβιούσαν στο νότιο τμήμα της Αλβανίας διατυπώνονταν παράπονα για το κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων. Το θέμα εγγράφηκε στην ημερήσια διάταξη του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών μετά από επιστολή με ημερομηνία 21 Νοεμβρίου 1934, την οποία απηύθυνε στο Γενικό Γραμματέα η Επιτροπή του Συμβουλίου στην οποία είχε ανατεθεί η μελέτη των αιτήσεων που προαναφέρθηκαν. Ο λόγος για τον οποίο η Επιτροπή ζητούσε το θέμα του κλεισίματος των ιδιωτικών σχολείων να συζητηθεί από το Συμβούλιο ήταν να εξεταστεί, αν η συγκεκριμένη ενέργεια της αλβανικής κυβερνήσεως ήταν σύμφωνη με ορισμένα σημεία του άρθρου 5 της αλβανικής Δηλώσεως της 2ας Οκτωβρίου 1921³⁷.

Η παρέμβαση του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών για τη διευθέτηση της ελληνοαλβανικής διαφοράς προβλεπόταν από το άρθρο 7 της αλβανικής δηλώσεως του 1921. Σύμφωνα με αυτό οι όροι των άρθρων της δηλώσεως «συνιστούσαν υποχρεώσεις διεθνούς ενδιαφέροντος» και η εγγύησή τους θα εξασφαλιζόταν από την Κοινωνία των Εθνών. Επιπλέον οι όροι αυτοί δε θα μπορούσαν να τροποποιηθούν δίχως τη συγκατάθεση της πλειοψηφίας του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών³⁸.

Η Επιτροπή είχε νωρίτερα μελετήσει διάφορα σχετικά έγγραφα : τις επιστολές της αλβανικής κυβερνήσεως με ημερομηνία 23 Ιουλίου και 3 Νοεμβρίου 1934 προς το Γενικό Γραμματέα, την αναφορά τριών μελών του Συμβουλίου σύμφωνα με την οποία η κατάσταση στην Αλβανία, συγκρινόμενη με εκείνη του 1923, είχε αλλάξει. Τα μέλη του Συμβουλίου επέσυραν την προσοχή του στο γεγονός ότι οι συστάσεις προς το αλβανικό κράτος, οι οποίες περιέχονταν στο άρθρο 5 της αλβανικής Δηλώσεως, δεν είχαν ακόμα εφαρμοστεί.

Το Συμβούλιο λαμβάνοντας υπόψη τις αναφορές του Ισπανού αντιπροσώπου συζήτησε, σε δύο συνεδριάσεις του, το θέμα και στη δεύτερη, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 18 Ιανουαρίου 1935, αποφάσισε να προσφύγει στο Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης ζητώντας από αυτό μια «γνώμη συμβουλευτική». Η γνώμη του Δικαστηρίου της Χάγης θα αφορούσε στα ζητήματα που είχαν τεθεί ήδη στη δεύτερη αναφορά του Ισπανού αντιπροσώπου. Η δεύτερη αυτή

αναφορά κατέληγε στη διατύπωση δύο ερωτημάτων επί των οποίων το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης έπρεπε να εκδώσει συμβουλευτική γνώμη. Συγκεκριμένα :

1) Εάν, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο της αναφερομένης δηλώσεως της 2ας Οκτωβρίου 1921 μπορεί να θεωρηθεί ως θεμελιωμένο το θέμα της αλβανικής κυβερνήσεως σύμφωνα με το οποίο το κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων στην Αλβανία, συνιστώντας ένα γενικό μέτρο το οποίο μπορεί να εφαρμοστεί τόσο για την πλειοψηφία όσο και για τη μειοψηφία, είναι σύμφωνο με το γράμμα και το πνεύμα των όρων της παραγράφου 1 του άρθρου 5 αυτής της δηλώσεως.

2) Και, σε καταφατική περίπτωση, εάν το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών δύναται, βασισμένο στην παράγραφο 2 του ειρημένου άρθρου, να διατυπώσει συστάσεις οι οποίες θα προχωρούν πέρα από τα κεκτημένα της παραγράφου 1³⁹.

3.5. Η υπόθεση των ελληνικών σχολείων της Αλβανίας ενώπιον του Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης.

Το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης της Χάγης συνεδρίασε στις 11 Μαρτίου 1935 για να συζητήσει το ζήτημα των ιδιωτικών σχολείων της Αλβανίας. Τις δύο κυβερνήσεις, αλβανική και ελληνική, εκπροσώπησαν ο Mehdi Frasherri και ο Γεώργιος Λαγουδάκης, πρεσβευτής της Ελλάδας στη Χάγη. Συνήγοροι ορίστηκαν ο Gilbert Gidel, καθηγητής της Νομικής Σχολής του Παρισιού και ο Νικόλαος Πολίτης, πρεσβευτής της Ελλάδας στη γαλλική πρωτεύουσα⁴⁰. Νωρίτερα η ελληνική κυβέρνηση είχε υποβάλει υπόμνημα στο οποίο ανέπτυξε τις απόψεις της τις σχετικές με το θέμα.⁴¹

Τα ερωτήματα στα οποία το Δικαστήριο της Χάγης έπρεπε να δώσει απάντηση και να εκφέρει τη συμβουλευτική του γνώμη εμφάνιζαν μια ιδιαίτερη δυσκολία. Η δυσκολία πήγαζε από το γεγονός ότι τα ερωτήματα αφορούσαν στο Βορειοηπειρωτικό το οποίο παρουσίαζε δύο όψεις : μια όψη ιστορική και μια νομική. Η νομική είχε άμεση συνάφεια με την ερμηνεία των διατάξεων της αλβανικής Δηλώσεως προς την Κοινωνία των Εθνών⁴².

Αυτές οι δύο πλευρές του ζητήματος εκτέθηκαν στην «επ' ακροα-

τηρίω» συζήτηση του Δικαστηρίου από τον Πολίτη⁴³. Ο συνήγορος του αλβανικού κράτους, ο οποίος μίλησε πρώτος, περιορίστηκε στην αντίκρουση ορισμένων ιστορικών επιχειρημάτων της ελληνικής πλευράς, τα οποία είχαν αναπτυχθεί στο υπόμνημα που ο Λαγουδάκης είχε υποβάλει την 21 Φεβρουαρίου 1935. Προχώρησε στην παρουσίαση της κατάστασης που επικρατούσε στα ελληνικά κυρίως σχολεία της Αλβανίας όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μετά την τροποποίηση των άρθρων 206 και 207 του αλβανικού Συντάγματος και περιορίστηκε στην υποστήριξη ορισμένων νομικών επιχειρημάτων.

Ο Gidel καλούσε το Δικαστήριο να «απαντήσει κατηγορηματικά στην πρώτη ερώτηση» που είχε τεθεί σ' αυτό και να αποφανθεί ότι «το κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων στην Αλβανία συνιστούσε ένα γενικό μέτρο το οποίο αφορούσε τόσο στην πλειονότητα όσο και στη μειονότητα» του πληθυσμού και ήταν σύμφωνο με το πνεύμα και το γράμμα της αλβανικής περί προστασίας των μειονοτήτων Δηλώσεως.

Ως προς το δεύτερο ερώτημα ο «υποστηρικτής» της Αλβανίας τόνιζε ότι τα οριζόμενα από το άρθρο 5 παράγραφος 2 συνιστούσαν όρους «συγκεκριμένους, οι οποίοι αφορούσαν μια δεδομένη εποχή»⁴⁴.

Ο Νικόλαος Πολίτης, ο οποίος μίλησε στην απογευματινή συνεδρία του Δικαστηρίου, εξέτασε το υπό συζήτηση θέμα διεξοδικά. Στην εμπειριστατωμένη του εκείνη ομιλία ο Πολίτης είχε βοηθηθεί από το υπόμνημα το οποίο είχε συντάξει ο Γεώργιος Κούστας, τμηματάρχης της Βαλκανικής, στην Α΄ Πολιτική Διεύθυνση του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών. Ο Πολίτης προσπάθησε με νομικά επιχειρήματα, πολλά από τα οποία στήριζε σε ιστορικά γεγονότα, να αποδείξει την αληθινή έννοια του άρθρου 5 παράγραφος 1 της αλβανικής Δηλώσεως⁴⁵.

Τον αριθμό της ελληνικής μειονότητας στις περιοχές Αργυροκάστρου και Κορυτσάς τον υπολόγιζε σε 45.000 έως 50.000 άτομα, τη στιγμή που οι Αλβανοί μιλούσαν για πολύ λιγότερα (16.000 το 1922 και 37.270 το 1934) και ενώ η Επιτροπή έρευνας που είχε σταλεί στην Αλβανία το 1922 από την Κοινωνία των Εθνών υπολόγιζε, στη σχετική αναφορά της, 35.000 με 40.000 ψυχές⁴⁶. Τα επιχειρήματα του Πολίτη για την αδιάλειπτη μέσα από τους αιώνες ελληνικότητα της Βορείου Ηπείρου και την εθνική συνείδηση των κατοίκων της υπήρξαν πάμπολλα. Στο τέλος της εισηγήσεώς του επικαλείτο το γεγονός ότι οποιαδήποτε κυβέρνηση «δεν μπορεί να προσφεύγει μονομερώς στην τροποποίηση των υποχρεώσεών της, τις οποίες έχει λάβει απέναντι σε άλλα κράτη ή στις διεθνείς αρχές»⁴⁷

Η απόφαση του Δικαστηρίου εκδόθηκε στη συνεδρίαση της 6 Απριλίου 1935. Ανέφερε ότι το δεύτερο ερώτημα θεωρούνταν ότι δεν είχε τεθεί από τη στιγμή που η απάντηση στο πρώτο δεν ήταν καταφατική. Η ολοκληρωμένη απάντηση στο πρώτο ερώτημα, που το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών είχε υποβάλλει διατυπωνόταν στο τέλος της αποφάσεως ως εξής : Το Δικαστήριο «είναι της γνώμης ότι το θέμα της αλβανικής κυβερνήσεως, σύμφωνα με το οποίο το κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων στην Αλβανία, συνιστώντας ένα μέτρο γενικό εφαρμοζόμενο τόσο στην πλειονότητα όσο και στη μειονότητα, θα άρμοζε με το γράμμα και το πνεύμα των διατάξεων της παραγράφου 1 του άρθρου 5 της Δηλώσεως της 2ας Οκτωβρίου 1921, δεν έχει συσταθεί»⁴⁸.

4. ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ

Από τη μελέτη των δύο υποθέσεων οι οποίες αφορούσαν στην προστασία των μειονοτήτων και την ανάμιξη της Κοινωνίας των Εθνών στη διευθέτησή τους προκύπτουν ορισμένα γενικά συμπεράσματα. Στην πρώτη περίπτωση, στην υπόθεση των πρωτοκόλλων Πολίτη-Καλφώφ, η Κοινωνία των Εθνών έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο στη συνομολόγησή τους, όσο και στην ακύρωση του ελληνικού πρωτοκόλλου.

Ο λόγος για τον οποίο η Κοινωνία των Εθνών παρενέβη τόσο δραστήρια δεν είναι άλλος από τη διάθεσή της να ελέγχει την περιοχή των Βαλκανίων η οποία ήταν δυνατό λόγω των δυσεπίλυτων μειονοτικών προβλημάτων να ανατρέψει την ισορροπία δυνάμεων, όπως αυτή είχε εγκαθιδρυθεί από την ίδια την Κοινωνία των Εθνών μετά το 1919 και να διακυβεύσει σοβαρά την ειρήνη.

Δεν πρέπει όμως να παροράται και το γεγονός ότι η Κοινωνία των Εθνών ενδιαφερόταν και για την εύρυθμη λειτουργία του καθεστώτος μειονοτικής προστασίας το οποίο η ίδια είχε επιβάλλει. Η ίδια προχώρησε στην επιβολή και άλλων μέτρων μειονοτικής προστασίας στην Ελλάδα και Βουλγαρία, εφόσον φοβόταν επιδείνωση της μεταξύ τους υφισταμένης καταστάσεως και αύξηση επομένως του κινδύνου να διασαλευθεί η ειρήνη.

Όσον αφορά στη στάση της Ελλάδας στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτή πρέπει να εκτιμηθεί υπό το πρίσμα των τεράστιων προβλημάτων που αντιμετώπιζε. Τα προβλήματα αυτά, πολιτικά - οικονομικά - δημογραφικά - κοινωνικά - διπλωματικού αδιεξόδου, την οδήγησαν στη σύμπλευση με την Κοινωνία των Εθνών, όταν υπέγραφε το πρωτόκολλο αλλά και όταν προχώρουσε στην ακύρωσή του. Εξάλλου η στάση της ελληνικής κυβερνήσεως απέναντι στο όλο ζήτημα καθορίστηκε από την

πολιτική που ακολούθησαν τόσο η Βουλγαρία όσο και η Σερβία αμέσως μετά την υπογραφή των πρωτοκόλλων. Ο Αλέξανδρος Πάλλης, αναμφισβήτητος γνώστης των μειονοτικών προβλημάτων που απασχολούσαν τότε τα Βαλκανικά κράτη, λόγω της θέσεως που είχε στη Μικτή Επιτροπή για την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών, διατυπώνει την άποψή του για την εξωτερική πολιτική που ακολούθησε η Ελλάδα απέναντι στο πρωτόκολλο υποστηρίζοντας τα ακόλουθα: «Κανείς δεν μπορεί να καταδικάσει την ελληνική κυβέρνηση επειδή ακολούθησε μια στάση υπερβολικά προνοητική σ' αυτό το ζήτημα το οποίο διαιρούσε τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία πολύ περισσότερο απ' ότι διαιρούσε τη Βουλγαρία και την Ελλάδα»⁴⁹.

Στην περίπτωση των ελληνικών σχολείων της Αλβανίας διαπιστώνουμε μια άλλη κατάσταση. Σύμφωνα με τα δεδομένα η Αλβανία αργεί να προσαρμοστεί με τα οριζόμενα από την Κοινωνία των Εθνών για την προστασία των μειονοτήτων. Σύμφωνα δε με όσα υποστηρίζει ο Κούστας στο προαναφερόμενο υπόμνημά του «οι λόγοι οι οποίοι εξηνάγκασαν την αλβανική κυβέρνηση να παραβιάσει τις μειονοτικές της υποχρεώσεις οφείλονται αποκλειστικώς εις την ανάγκην δημιουργίας τεχνητής ενιαίας συνειδήσεως εφ' όσον φυσικήν τοιαύτην δεν είναι εύκολον να επιδείξει το αλβανικόν κράτος»⁵⁰.

Η ανάμιξη της Κοινωνίας των Εθνών στην προκειμένη περίπτωση ήταν αναπόφευκτη από τη στιγμή που άτομα τα οποία ανήκαν στην ελληνική μειονότητα απηύθυναν αιτήσεις προς αυτή. Από εκεί και πέρα το θέμα ακολούθησε τη διαδικασία η οποία προβλεπόταν από το Σύμφωνο της Κοινωνίας των Εθνών και από την πρακτική η οποία είχε διαμορφωθεί στη Συνέλευση και στο Συμβούλιο. Η παρέμβαση δε του Συμβουλίου προβλεπόταν και από το άρθρο 7 της αλβανικής Δηλώσεως, όπως αναφέρθηκε ήδη.

Το Δικαστήριο της Χάγης συνιστούσε το τελευταίο στάδιο της διαδικασίας προστασίας των μειονοτήτων, όπως αυτή είχε καθιερωθεί και είχε ανακύψει στα πλαίσια της Κοινωνίας των Εθνών. Και η υπόθεση των ελληνικών σχολείων της Αλβανίας ήταν από τις λίγες υποθέσεις, αν δεν ήταν η μόνη σχετική με την προστασία των μειονοτήτων, που έφτασε σ' αυτό το τελευταίο στάδιο για να βρει τη λύση της. Μια λύση η οποία παρέμεινε σχεδόν νομική αφού «η αλβανική κυβέρνηση φαινομενικά μόνο συμμορφώθηκε με τις υποδείξεις της Κ.τ.Ε και [...] στην πραγματικότητα δεν παρέλειψε να κωλυσιεργεί συστηματικά, με

αποτέλεσμα, η λειτουργία των ελληνικών σχολείων στη χώρα να γίνει πλέον υποτυπώδης»⁵¹.

Η απόφαση του Δικαστηρίου της Χάγης εκδόθηκε σε μια εποχή όπου η Κοινωνία των Εθνών είχε αρχίσει να χάνει το κύρος της εξαιτίας της αδυναμίας της να παρέμβει αποτελεσματικά σε ορισμένα διεθνή γεγονότα. Εξάλλου η Ευρώπη είχε από νωρίτερα εμπλακεί στη δίνη του ναζισμού, η Ιταλία του Μουσολίνι εγκαθιδρυόταν στην Αλβανία όλο και περισσότερο. Τα σημάδια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχαν αρχίσει να γίνονται εμφανή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θ. Χριστοδουλίδης, *Εισαγωγή εις την Θεωρίαν των Διεθνών Οργανισμών*, τ. Α' Αθήνα 1976, σ. 85-92, 86, 87.
2. R. Redslob, *Traité de droit des gens*, Παρίσι 1950, σ. 52-55.
3. A. Mandelstam, «La protection internationale des droits de l' homme», *Recueil des cours de l'Academie de Droit International (=RCADI)*, 38 (1931 IV), σ. 129-231.
4. M. Ganji, *International Protection of Human Rights*, 1962, σ. 45-46.
5. A. Mandelstam, «La protection des minorités», I, *RCADI*, 1923, σ. 367-368.
6. Για τις διαφορές ανάμεσα στο παλαιό και το νέο σύστημα προστασίας των μειονοτήτων καθώς και το ρόλο που οι Μεγάλες Δυνάμεις έπαιζαν στην προ του 1919 περίοδο, βλ. Α. Τούντα-Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφάφ*, Αθήνα 1982, σ. 22-23, κυρίως υποσ. 32 και 35.
7. Οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων στη Συνδιάσκεψη της Κωνσταντινουπόλεως, οι οποίοι συνήλθαν εκεί το Δεκέμβριο του 1876 με σκοπό να αποτρέψουν την επέκταση της βαλκανικής κρίσεως η οποία είχε ξεκινήσει το 1875, πρότειναν σχέδια για την αυτονομία της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης και της Βουλγαρίας. Στα σχέδια εκείνα προβλεπόταν η λειτουργία μιας διεθνούς επιτροπής η οποία θα είχε ως έργο την επίβλεψη της εφαρμογής των μέτρων που προτεινόταν. Α. Mandelstam, «La protection des minorités», *ό.π...*, σ. 376.
8. L. Sohn - T. Buergenthal, *International protection of human rights*, 1973, σ. 233.
9. Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π...*, σ. 25-26 και υποσ. 42, όπου αναλύεται η μέθοδος με την οποία εξασφαλιζόνταν οι διατάξεις των Συνθηκών περί μειονοτήτων από τυχόν τροποποιήσεις που ενδεχόμενα θα επιχειρούσαν να επιφέρουν, στο νομικό καθεστώς της Κοινωνίας των Εθνών, κράτη τα οποία είχαν δεσμευτεί για τις μειονότητες που κατοικούσαν στα εδάφη τους.
10. Για παράδειγμα αναφέρεται το άρθρο 57 παρ. 3 του Δ' Μέρους της Συνθήκης Ειρήνης του Νείγυ της 27ης Νοεμβρίου 1919. Με το μέρος αυτό είχαν επιβληθεί μειονοτικές υποχρεώσεις στη Βουλγαρία. Βλ. Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π...*, σ. 27, υποσ. 44.
11. *Ό.π...*, σ. 26-27 και τις σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.
12. Γενικά για τις πύξινες «Συνθήκες Μειονοτήτων», βλ. J.H.W Verzijl, *International law in Historical perspective*, τ. V, 1972, σ. 190-191.
13. Κ. Σβολόπουλου, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή. Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 13-15.
14. Α. Tounda-Fergadi, «The Minority problem in Macedonia 1919-1931» *Macedonian Hellenism*, Έκδ. Α. Tamis, Μελβούρνη 1990, σ. 140-147.

15. Α. Τούντα-Φεργιάδη, *Το προσφυγικό Δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη 1986, σ.17-40.
16. Για την εξιστόρηση και ανάλυση των γεγονότων που αφορούν στην υπόθεση του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ, βλ. Α. Τούντα-Φεργιάδη, *Ελληνο-Βουλγαρικές Μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ, 1924-1925*, Θεσσαλονίκη 1986. Από τη μελέτη της ιστορίας του εν λόγω πρωτοκόλλου προκύπτει και ο ρόλος της Κοινωνίας των Εθνών στην υπόθεση, ο οποίος αναδεικνύεται στις επόμενες σελίδες του κειμένου.
17. Για τις συζητήσεις ανάμεσα στον Αντίτς και τον Colban, βλ. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (=ΑΥΕ), 1925, Β/37, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 16036, Βέρνη, 8 Νοεμβρίου 1925.
18. Για μια συνοπτική αναφορά στις Βαλκανικές Διασκέψεις, βλ. L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Illinois 1958, σ. 736-738. Ας σημειωθεί ότι ο Σταυριανός δε μιλά για τις μειονοτικές διαφορές.
19. S. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη 1932, σ. 48. Για το κείμενο της οικονομικής Συμφωνίας Καφαντάρη-Μολώφ, βλ. *League of Nations, Official Journal*, February, 1928, σ. 244-245. Για ορισμένα στοιχεία σχετικά με την εφαρμογή της Συμφωνίας, βλ. Κ. Καραμανλή, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1986, σ. 98-146.
20. Για όλα όσα αναφέρονται στην ιστορία του Βορειοηπειρωτικού ζητήματος, βλ. Α. Τούντα-Φεργιάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας, 1912-1934*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 51-67.
21. Δ. Μιχαλόπουλος, «Αλβανία: Ιστορία και Πολιτικό Σύστημα», στο Χρ. Γιαλλουρίδη-Στ. Αλειφαντή, (επιμ.), *Τα Βαλκάνια στο σταυροδρόμι των εξελίξεων*, Αθήνα 1988, σ. 169.
22. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, Πρακτικά συνεδριάσεων του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης για τα Ελληνικά σχολεία της Αλβανίας. Cour permanente de justice internationale, Trente-Quatrième session, Séance publique, tenue le Mardi 12 mars 1935, La Haye, σ. 8.
23. L.S. Stavrianos, *ό.π...*, σ. 725.
24. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π.*, Premier rapport du représentant de l'Espagne au Conseil de la S.D.N, C.38, 1935, I, Genève, le 14 Janvier 1935, Documents Officiels, σ. 248.
25. ΑΥΕ, 1935, ΑΑΚ 9, Υπόμνημα Α΄ Πολιτικής, Γ. Κούτσας, Εν Αθήναις τη 7η Φεβρουαρίου 1935, σ. 38.
26. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π.*, Premier rapport du représentant de l'Espagne, *ό.π...*, σ. 248-249.
27. Στο ίδιο.
28. *Ο.π...*, σ. 250-251.
29. ΑΥΕ, 1935, ΑΑΚ 9, Υπόμνημα, *ό.π...*, σ. 54.
30. *Ο.π...*, σ. 55.
31. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π.*, Premier rapport du représentant de l'Espagne, *ό.π...*, σ. 255, όπου δημοσιεύεται ο «Συγκριτικός πίνακας των ελληνόφωνων ιδιωτικών και κρατικών σχολείων». Τον πίνακα αυτόν είχε στείλει η αλβανική κυβέρνηση στην Κοινωνία των Εθνών με το έγγραφο της της 23ης Ιουλίου 1934.
32. Στο ίδιο.

33. ΑΥΕ, 1935, ΑΑΚ 9, Υπόμνημα, *ό.π...*, σ. 57-62.
34. Το άρθρο 4 της αλβανικής δηλώσεως όριζε τα ακόλουθα: «Il ne sera edité aucune restriction au libre usage par tous les ressortissants albanais d'une langue quelconque soit dans les relations privées ou de commerce, soit en matière, de religion, de presse ou de publications de toute nature, soit dans les réunions publiques».
35. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π.*, Premier rapport du représentant de l'Espagne, *ό.π...*, σ. 252.
36. Société des Nations, Communiqué au Conseil, C. 503, 1934, Genève, le 22 Novembre 1934, Lettre adressée au Secrétaire Général par les représentants du Royaume-Uni, du Mexique et du Portugal, Genève, le 21 Novembre 1934, Documents Officiels.
37. Στο *ίδιο*.
38. ΑΥΕ, 1935, ΑΑΚ 9, Υπόμνημα, *ό.π...*, σ. 46.
39. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π.*, Deuxième rapport du représentant de l'Espagne au Conseil de la S.D.N., C. 59, 1935, I, Genève, le 18 Janvier 1935, Documents Officiels, σ. 258.
40. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π...*, Cour permanente de justice internationale. La Haye, Trente-Quatrième session, Séance publique, tenue le Lundi 11 Mars 1935, σ. 1-2.
41. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π.*, Mémoire du gouvernement de la République Hellénique dans l'Affaire de la minorité Greque en Albanie, La Haye, le 21 Fevrier 1935, (Signé) Georges C. Lagoudakis.
42. ΑΥΕ, 1935, ΑΑΚ 9, Υπόμνημα, *ό.π...*, σ. 2.
43. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π.*, Exposé de S. Exc. M. Politis (Conseil du Gouvernement Hellénique) à la séance du 11 Mars 1935 de la C.P.J.I., Documents Officiels, σ. 268.
44. ΑΥΕ, 1935, ΑΑΚ 27, Α΄ Πολιτική, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διεθνούς Δικαστηρίου, *ό.π...*, Cour permanente de justice Internationale, *ό.π...*, le Lundi 11 Mars 1935, σ. 1-38.
45. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π.*, Exposé de S. Exc. M. Politis, *ό.π...*, σ. 268-295.
46. Στο *ίδιο*, βλ. και *Journal Officiel de la Société des Nations*, 1923, σ. 493.
47. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π.*, Exposé de S. Exc. M. Politis, *ό.π...*, σ. 295.
48. ΑΥΕ, 1935, Α΄ Πολιτική, ΑΑΚ 27, *ό.π.*, Cour permanente de justice internationale. Trente-Quatrième session, 6 Avril 1935, Avis Consultatif, Documents Officiels, σ. 295-312.
49. Α. Pallis, *La Macédoine et les Macédoniens*, Λονδίνο 1949, σ. 15.
50. ΑΥΕ, 1935, ΑΑΚ 9, *ό.π...*, σ. 71.
51. Για το απόσπασμα, βλ. Β. Κόντης, «Η ελληνική μειονότητα της Β. Ηπείρου (1921-1990)», σ. 7.